

Halmágyi Miklós

VILÁGIAK NYELVTUDÁSA A 9–11. SZÁZADBAN

Die Sprachkenntnisse der Laien in den 9–11. Jahrhunderten

Wie haben die Menschen des Mittelalters einander verstanden, wenn ihre Muttersprache verschieden war? In meiner Arbeit berichte ich über die Sprachkenntnisse der Herrscher, Vornehmen und einfachen Leute. Unter anderen Herrschern berichte ich über die Bildung der Ottonen. Otto I. sprach auf Slawisch, Romanisch und vielleicht auch auf Latein. Die Krieger von Otto haben in der Schlacht bei Birten die Feinde auf „Gallisch“ zum fliehen ermuntert, und sie sind wirklich geflohen. Otto II. hat nach Thietmar v. Merseburg seine Beichte auf Latein abgelegt. Otto III. sprach auf Latein, Griechisch, und wahrscheinlich auf der Sprache der Italiener, da er den gegen ihm aufgestandenen Römer eine erfolgreiche Rede gehalten hat. Mieszko II., König der Polen hat auch Latein gesprochen, vielleicht lernte er auch auf Griechisch. Die Ungaren im 10. Jahrhundert haben die Sprache der Kazaren erlernt. König Stephan I. von Ungarn hat nach seiner Legende Latein gelernt, wahrscheinlich hat er auch auf Deutsch gesprochen. Sein Sohn, Emerich lernte wahrscheinlich Latein: nach seiner Legende hat er nachts die Psalmen gesungen. Er sprach vielleicht auf Russisch, da er wahrscheinlich eine russische Truppe geleitet hat. Nicht jeder hat Latein gesprochen. Dem König Samuel Aba musste die Rede des Bischofs Gerhard übersetzt werden. Prinz Bela musste der Text des Krönungsordos seines Neffen übersetzt werden.

Hogyan értettek szót egymással a középkori emberek, ha különböző volt az anyanyelvük? Az egyháziak számára adva volt közvetítő nyelvként a latin, bár az ő körükben sem volt egységes színvonalú a latin tudás.¹ De mi volt a helyzet a világiakkal? A királyokkal, lovagokkal, közrendűekkel? Ők vajon értettek-e latinul, beszélték-e idegen népek nyelveit? Ritkaság számba ment-e az olyan művelt király, mint nálunk, magyaroknál Könyves Kálmán? A korabeli ember gyakran szembe-sülhetett számára idegen nyelvekkel. Az uralkodók rendszerint külföldről hozattak feleséget. Fejedelmi udvarokban különböző nyelvű papok, lovagok fordulhattak meg. A követek beszédét is meg kellett értenie az uralkodónak és udvartartásának. Egyházi szertartásokon a világiak rendszeresen szembesültek a latin nyelvvel, amit az egyháziakon kívül csak kevesen tanultak. Az írott források, melyek erről a korról tanúskodnak, többnyire latin nyelvűek, és egyháziak tollából születtek. Ezekből is átdereng azonban valami a korabeli világiak nyelvtudásáról.

---

¹ Hogy az egyházi emberek (klerikusok, szerzetesek) latin tudása sem volt minden esetben kielégítő a középkorban, arra érdekes adatokat hoz Richter, Michael: Kommunikationsprobleme im lateinischen Mittelalter. *Historische Zeitschrift*, Band 222. (1976) 43–80. A tanulmányból kiderül, hogy az egyháziaknak a néphez is sok esetben a nép nyelvén kellett, hogy szóljanak.

Nagy Károlyról életrajzírója, Einhard megörökíti, hogy latinul olyan jól beszélt, mint az anyanyelvén, görögül azonban inkább értett, mint beszélt. Einhard azt sem hallgatja el, hogy Károlynak nehezebb esett az írás: meg akart tanulni írni, ez azonban kevés eredménnyel járt, hisz ifjú korában nem tanulta.² Ha figyelembe vesszük, hogy Einhard nem hallgatja el az uralkodó műveltségének hiányosságát sem, kellett, hogy legyen valóságalapja annak is, amit Károly nyelvekben való jártasságáról ránk hagyott.

A következő példa a népi nyelvek ismeretéről árulkodik. Nagy Károly unokái viszálykodtak egymással az atyai, nagyatyai örökség fölött. Német Lajos és Kopasz Károly 842-ben szövetséget kötött harmadik testvérük, Lothar ellen Strassburgnál. Az eseményt egy Nithard nevű krónikás örökítette meg. Eszerint Német Lajos román (ófrancia) nyelven esküdött, Kopasz Károly pedig teutonul (németül). Így mindkét sereg érthette a szemben álló uralkodó esküjét.³ Maguk a katonák saját nyelvükön tették le az esküt: Német Lajos népe németül, Kopasz Károly serege franciául. Az eset nemcsak a két uralkodó nyelvtudását példázza, hanem a szerzőt is, aki az eseményt megörökítette. Nithard, a krónikás, Nagy Károly lányának, Bertának és egy udvari tudósnek, Angilbertnek volt a törvénytelen fia. Egyike volt azon keveseknek, akik a kora középkor laikusai közül írói művet hagytak maguk után.⁴ Nithardnak németül és franciául is tudnia kellett ahhoz, hogy az esküszövegeket megörökítse.

A kétnyelvűségre példa a német és francia nyelv másik két korai nyelvméleke is. A ófelnémet nyelvű Lajos-ének (Ludwigslied) III. Lajos nyugati-frank király győzelmét énekli meg, amit a király 881-ben a normannok fölött aratott Saucourt-nál. A rajnai frank alapszövegben nyugati frank sajátosságok is megtalálhatóak. A dal szerzője és a közönség minden bizonnyal III. Lajos udvarában keresendő, ahol keleti és nyugati frank családok egyaránt előfordultak. Ugyanabban a kódexben, amiben a Lajos-ének fennmaradt, található egy ófrancia vers is, az Eulália-ének

² Einhardus, *Vita Caroli magni*, cap. 25. *Monumenta Germaniae Historica* (MGH), *Scriptores rerum Germanicarum* 7. Editio quinta. Post G. H. Pertz recensuit G. Waitz. Hannoverae et Lipsiae 1905. In *Quellensammlung zur mittelalterlichen Geschichte*. CD-ROM. Berlin 1998. *Nec patrio tantum sermone contentus, etiam peregrinis linguis ediscendis operam impendit. In quibus Latinam ita didicit, ut atque illa ac patria lingua orare sit solitus; Graecam vero melius intellegere quam pronuntiare poterat.* Einhard, *Vita Caroli Magni*. In *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Európa és a Közel-Kelet IV–XV. század. Szerk. Sz. Jónás Ilona. Budapest 1999 141. o. 25. cap. Vö. Arno Borst: *Der Turmbau von Babel*. Stuttgart 1958. II./1. 500.

³ Nithardi *Historiarum libri IIII*. MGH, *Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum*. 44. G. H. Pertz, E. Müller. Hannover, Lipsce, 1907. III. 36–37. www.dmgh.de

⁴ H. W. Goetz: Nithard. In *Lexikon des Mittelalters*, München–Zürich 1993. VI. 1201.

(Chanson de Sainte Eulalie). A kódex készítője valószínűleg kétnyelvű volt,⁵ és olyanok számára írhatott, akik mindkét nyelvet ismerték.

Wessex királya, Nagy Alfréd is művelt uralkodónak tekinthető. Erről tanúsokodik életrajzírója, Asser, Sherborn püspöke. Alfréd sokáig nem tanult meg írni-olvasni. Szívesen hallgatta azonban a szász költemények felolvasását. Édesanyja egy alkalommal szász verseskönyvet mutatott gyermekeinek, és annak ígérte, aki azt megtanulja. Alfrédot elbűvölte a díszes kezdőbetű, és isteni sugallatra elkérte a könyvet. Felolvastatta magának mesterével, majd fölmondta édesanyjának. Később megtanulta az imaórák imádságait is, és latin műveket is fordított az anyanyelvére.⁶

A távolsági kereskedelemmel foglalkozóknak szintén szükségük volt nyelvtudásra. A 850 körül alkotó perzsa író, Ibn-Khordadbeh megemlékezett a zsidó kereskedők kiváló nyelvtudásáról.⁷

Liudprand érdekes példáját adja a nyelvtudásnak, amikor beszámol I. Burchard, sváb herceg vesztéről. Burchard apósának, Rudolf burgund uralkodónak szövetségében járt Itáliában. Milánóban becsmérelni kezdte az itáliaiakat a saját nyelvén, teutonul, vagyis németül. Egy rongyos ember azonban megértette a herceg szavait, és beárulta őt Milánó érsekének. Az érsek adandó alkalommal csapdába csalta, és megölette a herceget.⁸

I. Ottó király műveltségéről Widukind, szász krónikás tájékoztat minket. Widukind leírja, hogy Ottó első feleségének, Editnek halála után megtanulta a betűket, annyira, hogy könyveket olvasott, és értette is azokat. Beszélte továbbá a 'román' és a szláv nyelvet.⁹ Widukind nem szól arról, hogy Ottó tudott volna

⁵ W. Haubrichs: Ludwigslied. In LexMa. 1991. V/10. 2204. L. Gnädinger: Eulalie, Chanson de Sainte. In LexMa. 1987. IV/1. 94.

⁶ Asser's Life of King Alfred. In: English Historical Documents. I. c. 500–1042. General Editor: David C. Douglas. Ed.: Dorothy Whitelock. 1979 London–New York. 291–292. p. Chap 22–23.; Stenton, Sir Frank: Anglo-Saxon England. Oxford 1962. 267–273. Borst: 544.

⁷ Klaus Lohrmann: 1000 Jahre Österreichisches Judentum. Katalog. Eisenstadt 1982. 287.; Julius Aronius: Regesten zur Geschichte der Juden im Fränkischen und Deutschen Reiche bis zum Jahre 1273. Berlin 1902. n. 113. 50. Fentieket idézi: Herwig Wolfram: Österreichische Geschichte. 378–907. Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Wien 1995.

⁸ Liudprand Antapodosis. In: Liudprand történeti munkái. Ford. Jurkovich Emil, Gombos F. Albin, Gaál Lajos. Bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta Gombos F. Albin. Budapest 1908. III. 14. 15.

⁹ Widukind Res gestae Saxonicae. Die sachsengeschichte. Lateinisch/Deutsch. Übersetzt und herausgegeben von Ekkehart Rotter und Bernd Schneidmüller. Stuttgart 1980. Durgesehene und bibliografisch ergänzte Ausgabe 1992., II. 36.

latinul. A könyvek, amiket olvasott, valószínűleg latinul lehettek?¹⁰ Ottó latin tudásával kapcsolatban érdemes felidézni egy másik kortárs szerzőnek, Liutprandnak, Cremona püspökének egyik munkáját. Liutprand elbeszéli: Ottó Itáliába érkezett, hogy XII. János pápa ügyében döntsön. Ottó előtt összegyűltek az egyházi méltóságok, római előkelők és a római katonaság. Az uralkodó környezetében a cremonai püspök is jelen volt, saját magáról harmadik személyben ír. Ottó megparancsolta Liutprandnak, hogy fordítsa latinra a szavait, mert a rómaiak nem értik az ő szász beszédét.¹¹ A forrás alapján állíthatjuk, a zsinaton latinul folyt a szó. Hogy Ottó tolmácsot kért, arra utal, nem tudott latinul olyan szinten, hogy beszédet tudott volna mondani. Flodoard évkönyve szerint, amikor 948-ban az ingelheimi zsinaton I. Ottó és IV. Lajos francia király is jelen volt, tolmácsolni kellett nekik a latin szót.¹² St-Galleni IV. Ekkehard szerint Ottónak és feleségének a fiuk – szintén Ottó – fordított le egy latin levelet.¹³

Ottó szláv tudása kapcsán érdemes megjegyezni, hogy – amennyiben Merseburgi Thietmar krónikájának hihetünk, egyik gyermekének anyja előkelő szláv fogoly nő volt. Közös gyermekük, Vilmos, mainzi érsek lett. Widukind csak annyit árul el az anyáról, hogy idegen volt (peregrina), nem írja róla sem azt, hogy szláv, sem azt, hogy fogoly lett volna.¹⁴ A közel fél évszázaddal később író szász krónikás, Merseburgi Thietmar azonban már lejegyzí, hogy az érsek anyja előkelő szláv fogoly volt.¹⁵ Elképzelhető, hogy Ottó ettől a nőtől szerezte szláv tudását, mindenesetre ővele is gyakorolhatta azt.

Elgondolkodtató a király 'román' tudása. Ez alatt valamilyen újlatin nyelvet kell értenünk, vagy francia, vagy olasz nyelvet.¹⁶ Ottó többször is vezetett hadjáratot Itáliába, éveket töltött olasz földön. Ezalatt megtanulhatta az ottani nyelvet.

¹⁰ Borst szerint Ottó nem tanult latinul: 557. Írott mű németül is létezett: pl. a Heliand. Borst: 520.

¹¹ Nagy Ottó császár viselt dolgai. Ford. Gombos F. Albin. In Liutprand történeti munkái. Budapest 1908.

¹² Flodoardi annales. MGH SS in Folio 3. Ed. G. H. Pertz. Hannover 1839. 396. www.dmg.de Borst: 556. A forrásban levő teutisca lingua megjelölés Borst szerint az ófranciára és a németre is vonatkozik.

¹³ Ekkehardi IV. Casus S. Galli. MGH Scriptorum in Folio 2. 139. Ed. G. H. Pertz. Hannover 1829. 139. www.dmg.de Borst: 578.

¹⁴ Widukind III. 74.

¹⁵ Thietmari merseburgensis episcopi: Chronicon –Thietmar von Merseburg: Chronik. Neu übertragen und erläutert von Werner Trillmich. Darmstadt 1974. II. 35. *captiva et Sclavonica, tamen nobili*

¹⁶ Borst szerint valószínűleg ófrancia: 567. o.

Második felesége, Adelheid a burgundi uralkodónak, II. Rudolfnak volt a lánya. Adelheid később az itáliai királyhoz Lotharhoz ment feleségül. Amikor Ottó felesége lett, könnyen lehet, hogy újlatin nyelven beszéltek egymással.

Ottó első felesége, Edit az angolszász királynak, Aethelstannak a testvére volt. Widukind nem említi, vajon az ő nyelvét beszélte-e Ottó. A német uralkodónak a politikában mindenesetre kevésbé lehetett szüksége erre a nyelvre.

A kor tudós nőalakja lehetett Hedvig, sváb hercegnő, I. Henrik bajor herceg lánya. A bizánci császárral, Konstantinnal jegyezték el, eunuch tanította őt görögre. Az adat példázza, hogy a menyasszonyokat felkészítették a majdani idegennyelvű környezetre. A hercegnő latinul is tanult.¹⁷

Ottó korából az egyszerűbb emberek nyelvtudására is van adatunk. Widukind elmeséli, hogyan csatázott Ottó lázadó testvére, Henrik ellen 939-ben, a birteni, más néven xanteni csatában. A király seregéből néhányan tudtak valamennyit franciául, és francia nyelven menekülésre buzdították az ellenséget, mire azok valóban futásnak eredtek.¹⁸ Bizonyára létezett menekülésre fölszólító vezényszó. Ottó emberei ezt kiabálhatták.¹⁹ Latin és német nyelv félreértésére is van adat. St-Galleni IV. Ekkehard leírása szerint egy „gall” tudatta, hogy a fürdővíz meleg (*cald est*), amit a német szolga saját nyelvén hidegnek értelmzett, és még forróbb vízzel fürdette.²⁰

Nagy Ottó császár fia, II. Ottó is művelt ember volt. Fentebb említettem, hogy latin levelet fordított szüleinek. Ravennában ő elnökölt Auxerrei Gerbert – a későbbi II. Szilveszter pápa – és Othrich, magdeburgi tanár vitáján. A disputa elején maga Ottó mondott beszédet, minden bizonnyal latinul. A vita a tudományok felosztásáról kezdődött, később más kérdések is szóba kerültek. Talán folyt volna tovább is, Ottó azonban berekesztette a disputát.²¹ 981-ben Ottó latinul tárgyalt

¹⁷ Ekkehard, 122–123. Konstantinnal a házasság nem jött létre, Hedvig II. Burchard sváb herceg felesége lett. Borst: 578. R. Große: Hadwig. 1. In LexMa. 1989. IV/8. 1824.

¹⁸ Widukind II. 17. „*Ex nostris etiam fuere, qui Gallica lingua ex parte loqui sciebant, qui clamore in altum Gallice levato exhortati sunt adversarios ad fugam.*” Borst: 568. Liudprand elbeszélése szerint ebben a csatában Ottó a szent lándzsa előtt imádkozott övéi győzelméért. IV. 24. cap. 168–169. o.

¹⁹ Thuróczy János krónikájában is olvashatunk hasonló esetről. Ott Zsigmond hadvezérei Hervója, bosnyák herceg seregével ütköztek meg. A bosnyákok a hegyek tetejéről kiabálni kezdték, hogy a magyarok futnak. A magyarok, gondolván, hogy társaik már elszaladtak, tényleg futásnak eredtek. Thuróczy János: A magyarok krónikája. Budapest 2001. Ford. Bellus Ibolya (1–129. 186–262. cap.), Kristó Gyula (130–185) 211. cap, 254. o.

²⁰ Ekkehard, 121–122. o. Borst: 578. A mai németben „kalt” hideg-et jelent.

²¹ Richeri *Historiarum libri IIII*. III. 55–65. cap. MGH SS in Folio 3. Ed. G. H. Pertz. Hannover 1839. 619–621. o. www.dmg.de ; Pierre Riché: II. Szilveszter, az ezredik év pápája. Budapest, 1999. 53–58.

Capet Hugóval, akinek tolmácsra volt szüksége. A²² császár műveltségéről Thietmar, merseburgi püspök is érdekes adatot jegyzett fel. Amikor a császár 982-ben halálос ágyán feküdt, latinul gyónt meg a pápának, a jelen lévő püspököknek és papoknak.²³ Ez a gyónás története szempontjából is figyelemre méltó, hisz a haladokló császár a fentiek szerint nyilvánosan vallotta meg bűneit.²⁴

III. Ottó nemcsak latinul tudott, hanem görögül is. Édesanyja, Theophanu, görög volt, tőle is tanulhatta a görög nyelv korabeli változatát. Tanítója, Johannes Philagatos szintén gyarapíthatta az ifjú uralkodó görög tudását. Másik nagyhatású tanára a kor kiemelkedő tudósa, Aurellaci Gerbert volt, aki Ottó jóvoltából lett pápa II. Szilveszter néven. Ottó egy levelében arra kérte Gerbertet, hogy irtsa ki belőle a „szász durvaságot”, és hívja életre a benne lakó „hellén finomságot”. A levél végére Ottó egy verset is írt tudós tanárának.²⁵ Az ifjú feltehetőleg az itáliai nép nyelvén is beszélt. Erre következtethetünk abból a történetből, amit egy Thangmar nevű pap hagyott ránk. Thangmar a hildesheimi püspöknek, Bernwardnak volt hű embere. Azért utaztak Rómába, hogy a pápa igazságot szolgáltasson nekik egy birtokvitában. Rómában váratlan események középpontjába csöppentek. A városban lázadás tört ki III. Ottó ellen. A császár kíséretével, köztük Bernwarddal és Thangmarral együtt az Angyalvárba menekült. Az egyik toronyból a fiatal uralkodó átszellemült beszédet intézett a néphez. A hangulatot sikerült a maga oldalára állítania, annyira, hogy a tömeg két embert Ottó ellenségei közül agyonvert.²⁶ A beszéd, amit Ottó tartott minden bizonnyal a római nép nyelvén hangzott el.

II. Henrik korából való a következő példa. 1003-ban német előkelők felkelést robbantottak ki II. Henrik király ellen. A felkelésnek Schweinfurti Henrik, bajor gróf volt a vezéralakja. A király gyorsan leverte a lázadókat, Schweinfurti Henriket pedig fogságra vetette. Éjjel-nappal őrizték őt. A rab gróf állítólag naponta 150-szer leborult, és a zsoldárokat imádkozta. Valószínűleg latinul imádkozott. Fel-

²² Richer III. 85. cap. 625. o. Borst: 558.

²³ Thietmar III. 25. „*Factaque latialiter confessione coram apostolico caeterisque coepiscopis atque presbiteris acceptaque ab eis optata remissione, VII. Id Decemb. ex hac luce subtractus est.*” Borst: 574. Amikor Widukind leírja az I. Ottó ellen lázadó Wichmann halálát, megjegyzi, hogy ő, ahogy tudott, hazája nyelvén imádkozott. „*ut potuit, potuit, patria voce Dominum exoravit*” Widukind, II. 69. Wichmann eszerint nem tudott latinul.

²⁴ A gyónás középkori történetéről lásd Isnard W. Frank írását a *Theologische Realenzyklopädie*. Beichte szócikkben. V. Berlin, New York, 1980.

²⁵ MGH Die Briefe der Deutschen Kaiserzeit II. Die Briefsammlung Gerberts von Reims. F. Weigle. Weimar, 1966. Nr. 186. 220–223. www.dmgh.de; Riché: 167–168.

²⁶ Thangmar, cap. 25. Lásd még Ferdinándy Mihály: III. Ottó, a szent császár. Budapest 2000. 310–312.

merül a kérdés, vajon Henrik fejből tudta mind a 150 zsoltárt? Ez kevésbé elképzelhető. Valószínűbb, hogy könyvből imádkozott. Ez esetben tudnia kellett olvasni. A király 1004-ben megbocsátott Schweinfurti Henriknek.²⁷

Egy világi asszony nyelvtudásáról, műveltségéről tanúskodik néhány meghatározó Thietmarnak, Merseburg püspökének krónikájából. Amikor a püspök unokafivérének felesége, Liudgard súlyos betegen feküdt, Thietmar elment hozzá, hogy feladja neki a betegek kenetét. Az asszony halálos ágyán szakadatlanul zsoltárt imádkozott: „*suscepit dextera tua, Domine, ipsi vero in vanum quiesierunt animam meam.*”²⁸ A krónikás latinul idézi az imádságot, valószínű, hogy Liudgard is latinul énekelte azt. Liudgard nem volt apáca, ám valószínű, hogy apácák nevelték, és olyan műveltséget kapott, hogy képes volt latinul imádkozni.

Rövidebb imádságokat még az egyszerű emberek is megtanultak latinul vagy görögül. A kor népszerű röpméneke a Kyrie eleison. Csatakiáltásként is harsogták a harcmezőkön. Körmenetekben is imádkozták. Felhangzott király –, illetve püspökavatáskor is.²⁹

Az ezredforduló korában Franciaország trónján is művelt király ült, II. Róbert. Életrajzírója, Helgaud Jámbornak nevezi őt. Helgaud szerint nem is telt el úgy nap, hogy Róbert király ne imádkozta volna el Dávid zsoltárait. Róbert fiatal korában igen jó képzést kaphatott. A reimsi dómiskolában tanult, ahol abban az időben a kor híres tudósa, Gerbert (a későbbi II. Szilveszter pápa) tanította az ifjakat.³⁰ A hagyomány más himnuszok mellett Róbertet tartja a *Veni sancte spiritus* kezdetű himnusz szerzőjének is.³¹ Az uralkodó műveltségével kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a korabeli királyok felkent fejedelmek voltak, félig-meddig pa-

²⁷ Thietmar V. 33–35. VI. 2; VI. 13.

²⁸ Thietmar VI. 84. A zsoltár: Psalmus 63 (62) 9–10. „*Adhaesit anima mea post te, me suscepit dextera tua./ Ipsi vero in ruinam quiesierunt animam meam, introibunt in inferiora terrae*” „... jobbod szilárdan tart engem./ Akik meg akarják rontani életem, azok lekerülnek a föld mélyébe” Liudgard 1012. november 13-án halt meg.

²⁹ Halmágyi Miklós: Középkori csatakiáltások. Hadtörténelmi Közlemények. 2007. 2. sz. 591–594.

³⁰ Helgaldi sive Helgaudi floriacensis monachi Epitoma vitae Roberti regis. Incipit epitoma vitae regis Rotberti. In: *Patrologiae Cursus Completus. Tomus CXLI. Ed. J.–P. Migne. 910–936. 911.*; B. Schneidmüllert: Robert II. der Fromme. *LexMa. VII. 883–886.*; Lásd még Georges Duby: *A katedrálisok kora. 1998. 21.*

³¹ *Hymni et Responsorio.* In: *Patrologiae Cursus Completus, Tomus CXLI. Ed. Migne. 939–941.* Valószínűleg Stephan Langton 13. sz-i *caterbury érsek* a himnusz szerzője. J. Szövérfy: *Die Annalen der lateinischen Hymnendichtung. II. Berlin 1965. 185.* Sík Sándor II. Róbertet és III. Ince pápát nevezi meg gyanítható szerzők közt. *Himnuszok könyve. Ford. Sík Sándor. Budapest 1943. 19. 316/317. 526.*

pok, így érthető, hogy műveltség tekintetében is illett megközelíteniük az egyháziak tudását.³²

Róbert király kortársa, V. Vilmos, Aquitania hercege is a művelt előkelők sorát gyarapítja. Chabannes-i Adémar krónikájából megtudhatjuk, hogy a herceg nemcsak a harcban jeleskedett, hanem könyvei is voltak. Ha ideje engedte, éjszakánként olvasgatott, amíg „el nem nyomta az álmot”.³³

Az ezredforduló korának fiatal Lengyelországában is akadt művelt, idegen nyelveket ismerő uralkodó. Ilyen volt II. Mieszko, akit később Körülményesnek csúfoltak. A politikában nem volt sikeres, a tudományban azonban járatos volt. Ezt bizonyítja az az ajándék, amit Matildtól, Hermann sváb herceg lányától kapott 1026-ban. Matild liturgikus könyvet küldött Mieszkónak, a könyvhöz mellékelte levélbe pedig a következőket írta: „Nem elég neked, hogy a saját és a latin nyelven méltóképp dicsőítheted Istent, de te még görögül is akarod. E könyvet azért küldöm neked, hogy fenséged előtt semmi se maradjon ismeretlen az Isten szolgálatában, tudván, hogy kétségtelenül te szívesen fogadod ezt, mint aki művelt és járatos a lelki ügyekben.” Mieszko apja, Vitéz Boleszló úgy tűnik, odafigyelt fia neveltetésére,³⁴ hasonlóan a magyar Szent Istvánhoz, aki Imre herceget neveltette nagy gonddal.

A külföldi példák után lássuk, mennyire voltak járatosak a magyarok az idegen nyelvekben. Bíborbanszületett Konstantinnak A birodalom kormányzásáról írt könyvében olvashatunk a honfoglalás előtti magyarok és kabarok nyelvtudásáról. Az elbeszélés szerint a kabarok a kazárok közül valók. Pártütés támadt azonban a vezetők ellen, amit levertek. Akik megmenekültek, azok a magyarok közt találtak menedéket, és ezután kabarnak nevezték őket. Konstantin szerint megtanították a türköket (magyarokat) a „kazárok nyelvére, és mostanáig használják ezt a nyelv-

³² Georges Duby: *A katedrálisok kora*. 1998. 23.; H. W. Goetz szerint Nyugat-Európában legkésőbb a 12. századtól kolostorokban, dómiskolákban vagy magántanárok által képezték a fejedelmek fiait. Németországban ez egy évszázaddal később következett be. A 12. századi Anjou-krónika szerint a képzetlen király koronázott számár. A krónika a 950 körül élt II. Fulko Anjou szájába adja ezeket a szavakat. A korabeli gondolkodás szerint tehát az uralkodónak nemcsak a vitézségben és a jámborságban kellett jeleskednie, hanem az irodalomban és történelemben is jártasságot kellett szereznie. Hans – Werner Goetz: *Leben im Mittelalter vom 7. bis zum 13. Jahrhundert*. 2002. 171.

³³ *Ademari Historiarum libri III*. Ed. G. Waitz. In *MGH. Scriptorum*. Tomus IV. Ed. G. H. Pertz. Hannover 1841. Unveränderter Nachdruck, Stuttgart 1981. 106–148. 140.; Fordítást lásd G. Duby i. m. 23.

³⁴ Stanisław A. Sroka: *Lengyelország*. In *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szerk. Kristó Gyula, Makk Ferenc. Szeged. 2000. 185.; *List Maryldy do Miezcystawa II*. okto r. 1027. In: *Monumenta Poloniae Historica* edidit August Bielowski. Tomus I. Warszawa 1960 (= Lwów 1864.) 323–324.

vet, de tudják a türkök másik nyelvét is.” Konstantin műve 948–952 körül keletkezett.³⁵ A magyarok és kabarok tehát még ekkor is tudták egymás nyelvét. Hasonló lehetett a helyzet, mint a Keleti és Nyugati Frank birodalmak határterületén, ahol a német és az újlatin nyelveket is beszélték.

Szent Istvánról kisebbik legendája azt tartja, hogy „már gyermekkorában teljességgel átítatta a grammatika tudománya.”³⁶ Felmerülhetnek bennünk kételyek ezzel a kijelentéssel kapcsolatban, hisz a legenda jóval a király halála után született, valószínűleg könyves Kálmán idejében, aki kétségtelenül művelt ember volt.³⁷ Ha azonban figyelembe vesszük, hogy István kortársai között is voltak latinul tudó uralkodók, elképzelhető, hogy Szent István is tanult gyermekkorában latinul. Német tudását is feltételezhetjük, hisz felesége, Gizella a bajor herceg lánya volt.³⁸

Imre hercegnek lelki-szellemi neveléséről is gondoskodott az apja. Korának nagy műveltségű embere, Szent Gellért volt a nevelője. Valószínű, hogy Imre is megtanult latinul. A nevelésére szánt könyvecske, az Intelmek nyilván azért készült, hogy a herceg azt el is olvassa. Szent Imre legendája megemlíti, hogy a herceget „a grammatika egész tudománya” átítatta. Azt is olvashatjuk a legendában, hogy Imre éjszakánként két gyertya világánál „zsoltárokat énekelve virrasztott”.³⁹ Ez megintcsak valószínűsíti, hogy a herceg tudott latinul. Nem téveszthetjük szem elől, hogy a legenda már évtizedekkel Imre halála után született. Így is megőrizhetett azonban hiteles mozzanatokot Imre életéből. Érdemes eszünkbe idézni azokat a sorokat, amik Thietmar művében olvashatók Schweinfurti Henrik vezekléséről. Ha a német előkelő képes volt rá, hogy zsoltárokat imádkozzék, a magyar

³⁵ Bíborban született Konstantin, A birodalom kormányzása. In *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Moravcsik Gyula. Budapest 1988. 46. o. 39. cap.

³⁶ *Legenda S. Stephani regis. Legenda minor*. Gondozta: Bartoniek Emma. In *Scriptores Rerum Hungaricarum (SRH)*. Szerk. Szentpétery Imre. Vol. II. Budapest 1938. (=1999) 394. 2. cap. Szent István király kis legendája. Ford. Kurcz Ágnes. In *Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I.* Szerk. Érszegi Géza. Budapest 1999. 12.

³⁷ Kristó Gyula: *Magyarország története 895–1301*. Budapest 1998. 146.

³⁸ A nyelvek fontosságát az Intelmek is kiemeli. *Libellus de institutione morum*. VI. cap. Gondozta Balogh József. In *SRH II.* 624–25. Szent István krály intelmei Imre herceghez. In *Árpád-kori legendák...* 52–53.

³⁹ *Legenda S. Emerici ducis*. Gondozta: Bartoniek Emma. In *SRH II.* 450. 1. cap.; Szent Imre herceg legendája. Ford. Csóka J. Gáspár. In *Árpád-kori legendák...* 56.; A velencei Orseolo Péterről is valószínűsíthető, hogy több nyelven beszélt. A krónika szerzője latin szójátékot ad a szájába: Hungaria, angaria (szolgaság, adóteher). *Chronici Hungarici Compositio Saeculum XIV*. Gondozta: Dománovszky Sándor. *Scriptores Rerum Hungaricarum (SRH)*. Szerk. Szentpétery Imre. Budapest 1937 (=1999). Volumen I. 71. cap. 324. o.; Képes krónika. Ford. Bollók János. Gondozta Szovák Kornél, Veszprémy László. Budapest 2004. 47.

herceg is képes lehetett erre. Ha Imre nyelvtudására vagyunk kíváncsiak, segítségünkre lehet még egy érdekes kortárs adat. A hildesheimi évkönyvről van szó, arról a forrásról, mely az ifjú herceg haláláról is beszámol. Ez az évkönyv Imrét (*Heinricust*) *dux Ruizorum* címmel illeti. A cím talán így fordítható: ruszok hercege. A magyar király szolgálatában feltehetően rusz segédcsoportok is álltak, ők őrizhették a nyugati határt, és Imre lehetett a parancsnokuk. Ha így volt, elképzelhető, hogy a nyelvükön is értett valamit.⁴⁰

Hogy a latin nyelv ismerete mégsem volt általános az uralkodók körében, azt bizonyítja Aba Sámuel példája. Erről Szent Gellért legendáiban olvashatunk. Amikor a püspök a húsvéti ünnepen nyilvánosan megfeddte Sámuel királyt, az uralkodó *szabad tudományokban jártas barátai intettek a tolmácsnak, hogy hallgasson*. A püspök utasítására a tolmács végül mégis lefordította *az atyai szavakat*.⁴¹ Gellért minden bizonnyal latinul beszélt. A király nem tudott ezen a nyelven, tolmács fordított neki. Az uralkodó környezetében azonban úgy tűnik, voltak olyanok, akik járatosak voltak a latinban, és értették a püspök szavait.

Csak feltételezéseink lehetnek arról, hogy I. András tudott oroszul, hisz Kijevben volt száműzetésben, és Bölcs Jaroszláv fejedelem lányát, Anasztáziát kapta feleségül. Hasonlóképpen feltételezhetjük, hogy I. Béla király tudott lengyelül, hisz jó ideig II. Mieszko lengyel uralkodó udvarában élt, felesége, Richesa pedig Mieszko lánya volt. Arra azonban forrásadatunk is van, hogy latinul nem tudott Béla. A 14. századi krónikaszerkesztmény elbeszéli, hogy Béla még hercegeként részt vett unokaöccse, Salamon koronázásán. A nagy esemény 1058-ban történhetett. Az ünnepségen a kórus ezt énekelte: *Esto dominus fratrum tuorum*, vagyis légy ura testvéreidnek. Bélának fordították a szertartás szövegét, és amikor a fenti szavakat

⁴⁰ Hildesheimi Évkönyv. 14. indikció, 1031. év. In Az államalapítás korának írott forrásai. Ford. bev. jegyz. Thoroczkay Gábor. Szerk. Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged 1999. 213–219. 215/216.; Lásd Kristó Gyula: Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. In Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest 1983. 191–207.

⁴¹ Legenda S. Gerardi episcopi. Gondozta Madzsar Imre. In SRH II. 477. o. 6. cap.; 500. o. 14. cap. Szent Gellért püspök kis legendája. Ford. Szabó Flóris. In Árpád-kori legendák... 66. o. 6. cap. Szent Gellért püspök nagy legendája. Ford. Szabó Flóris. In.: Árpád-kori legendák... 83. o. 14. cap.

meghallotta, magára értelmezte azokat, és megsértődött.⁴² Béla tehát ugyanúgy nem értett latinul, ahogyan Aba Sámuel király sem.

Közismert dolog Kálmán király műveltsége.⁴³ A 14. századi krónikaszerkesztés Cunues (Könyves) névvel illeti őt.⁴⁴ II. Orbán pápa pedig megdicsérte az „egyházi írásokban” és a „kánonok tudományában” való jártasságáért.⁴⁵ A lengyelek geszta-írója, a Névtelen Gall is megemlékezik Kálmán műveltségéről, mely a saját korában élő többi királyét felülmúlta.⁴⁶ Eredetileg papnak szánták, püspök is lett Váradon, esetleg Egerben.⁴⁷ Műveltsége így papi tanulmányaival magyarázható. A krónika-szöveg alapján állítható, hogy tudott latinul olvasni. Hartvik püspök is megírja Szent Istvánról szóló legendájában, hogy Kálmán el fogja olvasni a legendát.⁴⁸ Beszédkészsége valószínűsíthető, hisz úgy rendelkezett, hogy a káplánok a királyi

⁴² SRHI. 91. cap. 352–354. o.; Képes Krónika. 62. Az idézet szöveg alapján következtetni lehet rá, melyik koronázási ordó alapján avatták királlyá az ifjú Salamont. Az *Esto dominus fratrum tuorum* szerepel egy 10. századi angol ordónak, az Egbert-ordónak egyik imájában, de benne van a 973. évi kiadású Edgar-ordóban és a lombard ordóban is, amivel Itália királyait koronázták. A két utóbbi szertartásban a kard is szerepet kap, az Egbert-ordóban azonban csak a jogar, kormánypálca és a sisak szerepel. Magyarországon ebben az időben a kard ekkor minden bizsonnyal a hercegség jelképe volt (lásd a *kardot választás* történetet), így elképzelhető, hogy Salamont az Egbert-ordó alapján avatták királlyá, melyben nem kap szerepet a kard. Gericz József: A magyarországi királykoronázás szertartásáról az 1050-es években. In Egyház állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest 1995. 121–131. Béla fiainak, a lengyel anyától, Lengyelországban született Lászlónak, Géznak, (esetleg a Magyarországon született Lampertnek) lengyel tudása szintén valószínűsíthető.

⁴³ Kristó 1998: 145–147.

⁴⁴ SRH I. 152. cap. 432–433. o.

⁴⁵ II. Orbán pápa levele Kálmán királyhoz (1096). Ford., bev., jegyz. Thoroczkay Gábor. In Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor Szeged 2006. 162–165. 162–163.

⁴⁶ ... *super reges universos suo tempore degentes litterali scientia erudito* Galli Chronicon II. 29. In Monumenta Poloniae Historica. Ed. August Bielowski. Warszawa 1960 (= Lwów 1864) Tomus I. 448. o.; Névtelen Gall: A lengyel fejedelmek cselekedetei. Ford., bev., jegyz. Bagi Dániel. In Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor Szeged 2006. 252–264. 258–259.

⁴⁷ SRH I. 152. cap.; 140. cap. Képes Krónika 93.

⁴⁸ Legenda S. Stephani regis ab Hartvico episcopo conscripta. Gondozta Bartoniek Emma. SRH II. 402. Szent István legendája Hartvik püspöktől. Ford. Kurcz Ágnes. In Árpád-kori legendák... 27–28.

udvarban latinul (literatorie) beszéljenek.⁴⁹ Hogy írni tudott-e a király, feltételezhető abból, hogy papnak szánták.

A következő példa Konstantinápolyba kalauzol minket, az első kereszties hadjárat korába. A forrást Anna Komnénének köszönhetjük, a hatalomból száműzött asszonynak, aki kolostorban írói művet hagyott hátra. A forrás szerint a következő jelenet játszódott le Alexios császár és a frank kereszties lovagok között. A császár ülve fogadta a lovagokat, frank vendégei pedig álltak. Az egyik frank a császárra nézve így szólalt meg a saját nyelvén: „Nézd, micsoda paraszt! Egymaga ül itt, amikor ilyen neves urak állnak mellette.” A császár nem értette a szavakat, megkérdezte a tolmácsát, hogy mit mondott a lovag. Miután a frank vitéz szavait lefordították neki, a császár továbbra is barátságosan viselkedett, és kedélyes szavakkal válaszolt.⁵⁰

Az adatok sora nyilván bővíthető. Példáink között elsősorban uralkodók, előkelők nyelvtudásáról esett szó, hisz a források leginkább őrájuk figyeltek. Olvashattunk azonban példákat közrendűek nyelvtudásáról is. A példák többnyire pozitívak, a műveltség hiányának megemlítésével ritkábban találkoztunk a forrásokban. A korabeli uralkodók egyházilag felkent fejedelmek voltak, félig-meddig papok. Így érthető, hogy műveltség tekintetében is illet megközelíteniük az egyházi műveltséget. Latin tudásra elsősorban imádságok kapcsán olvashattunk példákat, de ember–ember közti gondolatközlésben is szerepet kapott a latin. Népi nyelvek ismerete uralkodók és közrendűek esetében egyaránt adatolható. Ahol különböző nyelveket beszélő népcsoportok tartósan együtt éltek, ott az emberek megtanulták egymás nyelvét. A felsorolt külföldi példák ugyanakkor lehetővé tehetik a magyar uralkodók, magyar világiak műveltségének megítélését is.

---

⁴⁹ A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Szerk. Závodszy Levente. Budapest 1904. Synodus Strigoniensis Prior. V. 198.; Szövegűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. Szerk. Bartoniék Emma. Budapest 1964. 59.

⁵⁰ A keresztiesek Bizáncban. Anna Komnéné Alexiosából. In Középkori egyetemes történeti szövegűjtemény. Európa és a Közel-Kelet IV-XV. század. Szerk. Sz. Jónás Ilona. Budapest 1999 214.